

телен в такива случаи, толкоз по-силно чувства неуверността и случайността на своята мисъл. След първото представление на неговата драма „В полите на Витоша“ няколко пъти ме моли да бъда искрен и да му кажа мнението си за пиесата. Аз посочих между другото няколко недостатъка. Беше полуошк. По целия път той се мъчеше да ме убеди, че това, което посочвам аз, не е недостатък, а предимство на неговата драма (аз изтъквам, че интимната, любовната драма е твърде оскъдна откъм драматизъм, откъм замисъл и откъм изпълнение и пр., че или външната драма, конфликтът между Др. и Хр. трябваше да бъде центърът; или пък интимната драма). Обикновена тактика в Яворов: ако му кажеш, че някое негово произведение е слабо, той ще се мъчи да те убеди, че то е най-хубавото! (Няма да те убеждава, че то не е слабо).

След представлението той ме изпрати до дома (беше и Дора с нас) и през цялото време се мъчеше да ме убеди, че не съм прав. Аз мълчах, понеже виждах, че е безполезно да се спори с него. Колкото повече се увлича да говори, толкова по-нервен ставаше, най-сетне започна да говори през зъби и съвсем безсмислено.

Яворов обръщаше извънредно голямо внимание на онова, което се говореше и пишеше по негов адрес. Една неблагоприятна рецензия го трови, озлобява го, прави го мрачен, а нищо не му е тъй приятно и не го радва толкова много, както един благоприятен отзив. С каква сериозност ми съобщаваше той в кой вестник какъв отзив ще се появи за неговата драма. Той вече сварил да узнае авторите на тия бъдещи отзиви! Една вечер ми разправя няколко часа кой какво говорил за пиесата му по кафенетата. Разправи ми подробно кой какво мислел за неговата пиеса и всичко това той е узнал посредством други лица. Той беше извънредно много благодарен на доцента М. Арнаудов, който написал една възторжена похвала на драмата във в-к „Утро“! Яворов се сближава с всички онези, които го хвалят или които са склонни да го хвалят. Той им угаждаше, държеше се дипломатически в отношенията си към тях, гъделичкаше слабостите им, изкусно им въздействуваше да изменят литературните си мнения в една или друга посока.

У него има твърде много безхарактерност, както и у неговия герой Христофоров, твърде много лицемерие, неискреност, поза, декламация. Особено в отношенията си към другите е фалшив; той не е способен за истинска и дълбока дружба, едва ли е способен да обикне друго (жена или мъж) до себеогрицание и саможертва! Той не е в състояние да жертва нищо от себе си, да го жертва, без да обърне вниманието на околните, без да позира, без да прави капитал от това.

Отношенията му с К. Христов. По-рано бяха скарани. След това се примириха. Но дружба та им не беше искрена; те ходеха заедно под ръка, шепнеха си, но след като се разделят, Яворов се подиграва с К. Хр. и не намира нищо хубаво у него, а К. Хр. клюкарствува по най-долен начин из кафенетата по адрес на Яворов. Един характерен случай. Веднъж отивам в театъра и заварих Яворов да чете едно действие (IV) от пиесата си на К. Христов. Седнах и аз да слушам. След като свърши Яворов четенето, попита ме какво ми е мнението. Казвам му, че не мога нищо да кажа, понеже нямам никакво представление за цялата драма. К. Хр., доколкото помня, похвали Яворов. След няколко дни К. Хр. срещнал издателя Ал. Паскалев (който твърде ревностно служуваше на Яворов, съобщава му какво се говори за Яворов, кой го говори) и му казва, че Яворов написал една невъобразимо лоша, слаба драма, казал, че при четенето ѝ аз съм се намерил в твърде неловко положение, потил съм се, понеже съм бил принуден да се произнеса за едно литературно произведение, слабо във всяко отношение. К. Хр. ме съжалява, заедто съм се измъчвал от четенето, от недостатъците на драмата. К. Хр. е говорил наляво и надясно против Яворовата драма, против Яворов. След няколко дни Яворов ми показва екземпляр от „Химни на зората“ от К. Хр. „На моя добър приятел П. Яворов. . .“

1911 г.

В началото на 90-те години, след като напуска гимназията, Яворов се подава на социалистически увлечения, чете социалистически списания и брошури и през втората половина на 90-те години се предава на социалистическа агитация и в същото време печата стихотворения със социалистически тенденции. През 1911 г. той признава: „Аз и до ден днешен споделям

икономическото учение на социализма.“ (Арн. 31). Христофоров говори: „Аз имах в ранна младост школата на една партия, чиито икономически доктрини си останаха неопровержими за мене.“

27. XI. 1912 г. София. Литературни спомени.

Яворов и Христофоров. Поразително сходство. Днес след обед бяхме с Яворов на разходка. По пътя все ми се оплакваше, че Петко Тодоров и Кирил Христов пръскали слухове, че той не е ходил във вътрешността на Македония, не влизал в сражения, а ставал телеграфист в Мехомия⁷, или пък че гулял в Самоков. Яворов се счита уязвен от тези лъжливи слухове. Уязвено е самолюбието, честолюбието му. Как така хората да мислят (тези, които не знаят работата в същност), че той не е вземал активно участие в походите и сраженията. . . Ядосан е и сърдит. Иска му се да убеди хората, че двамата му приятели пръскат лъжи. На връщане минахме край кафене „България“. През прозореца Яворов съглежда, че вътре са Кирил Христов и Петко Тодоров. Дърпа ме да влезем вътре. Аз отказвам. Той настоява: „Ела, ела, вътре са Кирил и Петко. . .“. Влизаме в кафенето. Сядаме на една маса при професор Шишманов и Вазов. На съседната маса е Петко Тодоров (Драгоданоглу) и разговаря с руския писател Ев. Чириков⁸. Яворов по едно време високо се обажда, за да чуе Петко Тодоров: „Тук хората са пръскали слухове, че не съм влизал в сражения и че съм ставал телеграфист, че съм се крил в Самоков и пр. . .“. Вазов се обажда: „Да, да, дочувахме такова нещо. . . , а кой е разправял това?“ Яворов поглежда към масата, на която е Петко: „Кой ще разправя. . . приятел“ и посочва с палеца Петко Тодоров. След като излязохме навън, Яворов ми каза: „Забеляза ли как се смути Петко? Затова и побърза да излезе от кафенето. . . побледня и излезе. . .“ (Наистина Петко Тодоров беше излязъл, след като Чириков се отдели от неговата маса и дойде на нашата, доведен от Шишманов). Яворов беше особено доволен. Докато бяхме в кафенето, Кирил Христов играеше билиард. След като свърши играта, облече се и на излизане мина край нашата маса. Поздрави Шишманов, Вазов и мене. Яворов не се обърна да го погледне. Двамата не се погледнаха, не се поздравиха. Когато бяхме навън, попитах Яворов защо не се поздравиха, нали по-рано бяха приятели, бяха се примирили и ходеха под ръка? Яворов отговори: „Той е гузен пред мен, задето е разпространявал такива слухове. Бон се да ме погледне. . .“

След 20 септември 1914 г. началото на октомври.

Един следобед Яворов дойде сам у дома (Цар Борис 37). Хубав есенен ден, слънце. Седнахме зад къщата на слънце; приятно; бяхме излезли всички на двора. Яворов стоя до вечерта. Чувствуваше се много добре. Разправя смешни епизоди от детинството си, разправя много охотно и с увлечение. Смееше се заедно с нас. След това аз го изпратих до квартирата му, влязох в къщи, пихме заедно кафе. Върна се брат му и аз си отидох.

25. IX. 1914 г. Спомени за Яворов.

Днес Тодор Николов ми разправи в една среща с Яворов следната случка: Яворов му казал: „Аз съм неискрен човек, такъв съм бил винаги. Какво да сторя. . . такъв съм по природа.“

Яворов. Спомен.

Той пожела да го погребат с четнишки дрехи (лише го в едно от предсмъртните си писма), ако не е умрял за Македония, поне да бъде погребан, тъй както се е готвел да умре за нея.

⁷ Мехомия — старото име на Разлог.

⁸ Евгений Николаевич Чириков (1864—1936) — руски писатели, роден в Казан, в бедно дворянско семейство. За неблагонадежност е изключен от Казанския университет и заточен в Астрахан. На младини е съчувствувал на марксизма и се опълчва срещу народниците. След Октомврийската революция той емигрира в чужбина.

Чтобъ могъ на зов онъ Азраила
Исправльемъ воинномъ възтасть.
(Пушкин, Галуб)

Със своите войнишки дрехи е погребан героят в Галуб.

Яворов.

От българските писатели на погребението бе само К. Христов и още някои други незначителни. От по-големите никой друг не дойде. Нито Вазов, нито Михайловски, нито А. Страшимиров.

Още един некролог от братята и сестрите му. След моята реч в черквата — мнозина недоволни.

С каква омраза говори сестрата на Яворов за Лора: иде ѝ да изрови гроба и да ѝ разхвърли костите. Нейната обич била маймунска обич.

Яворов.

След първия опит за самоубийство: един сразен лев, физически победен. Неговото погребение. Явиха се толкова много жени, непознати и неизвестни. Плакаха толкоз много, проляха толкоз много сълзи над неговия гроб. Те бяха онези безбройни жени, които той е срещнал в живота си и пред които се е спирал за един ден, за два, за три. Отминавал ги е и ги е забравял, но те никога не го забравиха. Какви чарове за жените у Яворов: винаги им прави силно впечатление със своята страстност, ориенталска необузданост, с невздържаемото на своя темперамент и със своята несъзнато изкуство (инстинктивно някакво) да пленява жените, да ухажда, да кокетира. . .

Яворов. 16. X. 1914 г. Първо застрелване 30. XI. 1913 г. Второто — 16. X. 1914 г.

11 август 1916 г..

Арнаудов. „Към психографията на П. К. Яворов“, с. 52, § 38, стр. 53 отдолу. Яворов ми разправяше, че в Пловдив имал незаконен син, когато бил ученик там заедно с Нункова (струва ми се) станало това — с една г-жа, която преди това нямала деца. Някаква съседка.

27. V. 1922

Вчера Стефан Иванов ми разказа следното:

Това е било през 1911 г. Стефан Иванов написал драма „Майка и моя син“ и я дал на Яворов да я прегледа и да му каже има ли някаква стойност произведението му. Яворов бил тогава артистически секретар на театъра. Яворов я прегледал и посочил недостатъците на драмата, казал, че има в нея нещо кинематографско, но въпреки това посъветвал автора да я предложи на театъра за рецензиране. Авторът го послушал. На другия ден отишел и оттеглил драмата си. Така го посъветвал да постъпи неговият роднина Костурков, като му казал при това да я даде на Страшимиров, той да я прегледа и оцени! Страшимиров я прегледал и казал, че като се поправи, може да се напечата част от нея в неговото списание. През това време излиза във вестниците съобщение, че Яворов е написал драма „Майка“. За Страшимиров не останало никакво съмнение, че Яворов е обрал драмата на Стефан Иванов. . . Сяда и написва в списанието си статия, в която, като хвърля по един камък върху Вазов и Пенчо Славейков, спира се и на един „български писател“ (без да посочва името му), който плячкосал драмата на друг български писател. . . Всичко е било така написано, с такива ясни загадки, че всеки да разбере кого има пред вид автора. . . След няколко време във вестниците излиза съобщение, че драмата на Яворов не е озаглавена „Майка“, а „Под стария дъб“. Страшимиров тържествува. . . Значи Яворов е толкоз неспокоен, до такава степен е загубил равновесие, че почва да мени заглавията на своята

писца.⁹ По него време Яворов прочел завършеното си произведение в един кръг от писатели и други лица. Между тях е бил и Ненчо Илиев¹⁰. След като чува драмата, Н. Илиев отива при Страшимиров и Стефан Иванов и разказва съдържанието ѝ. Оказало се, че действително има нещо общо между двете произведения. „Но това общо не отиваше по-далеч от общи положения, общи душевни състояния, при които и проявите, преживяванията, жестовите могат да бъдат еднакви.“ Това са думите на Стефан Иванов. „Това са повече еднаквост, които очевидно могат да произтичат от сходството на сюжетите, собствено и двамата ние се бяхме спрели на един и същи сюжет, който често е бил предмет на художествено изображение в различни литератури.“¹¹

Излиза трето съобщение, че драмата на Яворов е озаглавена „Когато гръм удари — как ехото заглъхва“... Страшимиров вече има чувството, че е унищожил Яворов... Решава веднага да напечатва в списанието си първото действие от пиесата на Стефан Иванов, напечатва го, но след като го поправя значително. Според Стефан Иванов имало не по-малко от две страници, написани изцяло от Страшимиров, без да прибави Стефан Иванов нито една думица. Страшимиров напечатва и второто действие, с още повече и по-значителни поправки... При това Стефан Иванов, както сам призна вчера пред мене, забелязал с възмущение, че Страшимиров с поправките иска да приближи драмата „Майка“ до онова съдържание, което му е разказал Н. Илиев, съдържанието на „Когато гръм удари...“, освен това Страшимиров е искал да покаже, че Стефан Иванов действително е написал едно ценно произведение, което може да се удари с пиесата на Яворова... По същия начин Страшимиров приготвя за печат III действие с големи поправки, преработки, извършени от него. Това трето действие било напечатано при избухването на Балканската война. Редакторът не успял да разпрати книжката. Преди това Страшимиров е съветвал Стефан Иванов да даде драмата си в театъра за рецензиране. Стефан Иванов му заявил, че би сторил това само при едно условие: ако се съгласи драмата да бъде дадена като произведение на двамата, Иванов и Страшимиров да се подпишат като автори. Съвестта на Иванов не му позволява да се подпише само той като автор на едно произведение, над което Страшимиров толкоз много е работил... Страшимиров не се съгласил.

Един ден Яворов повиква в Народния театър Стефан Иванов и неколцина негови приятели, които били случайно с него и които твърде малко се интересували от литература. В неговия кабинет в театъра били събрани неколцина писатели, Ал. Паскалев¹², адвокатът Илия Янулов. Яворов ги повиква да им прочете драмата си. Прочита я. На места Стефан Иванов го прекъсва, като му казва, че „ето сходство... в това положение, в този момент“. Това страшно дразнело Яворов.

След прочитането на пиесата той предложил да се състави протокол, в който Иванов да заяви, че Яворов не е заимствувал от драмата му и че писаното от Страшимиров е клевета. Иванов отказал да подпише такъв протокол. Яворов поискал от него да напише опровержение

⁹ Яворов започва своята драма „Когато гръм удари...“ през 1910 г., т. е. много време, преди да прочете представената му за рецензиране пиеса на Ст. Иванов. Има дори сведения, че сюжетът на „Когато гръм удари...“ е набелязан още през 1903 г. (Вж. М. Арнаудов — Към психографията на П. К. Яворов, Годишник на Софийския университет, Историко-филологически факултет, т. XII, 1916, стр. 52), Яворов е работил дълго време над своята пиеса. Особено трудно е намерено нейното заглавие. Запазените редакции показват, че той е имал 14 проекта за заглавия: „Майката“, „В града и в село“, „Под стария дъб“, „В града“, „Бащата, майката, синът“, „Родителите и синът“, „Бащата“ и др., докато стигне до заглавието „Когато гръм удари — как ехото заглъхва“. (Вж. статията „Из работата на Яворов като писател-драматург“ от Хр. Недялков, сп. Септември, 1958, кн. 1.)

¹⁰ Ненчо Илиев — журналист и белетрист, писател с псевдонима Сириус.

¹¹ Необяснимо е защо след тия думи Ст. Иванов е отказал да излезе с публично опровержение. Сам Яворов казва за сюжета на пиесата си: „Запитан съм между другото какъв случай се е превърнал на сюжет за драмата ми. „Случаят“ е прост, един от многото ония, някой от които е послужил на Д'Анунцио за „Невинното“ („L'Innocent“), друг — на Р. Брако за „трагедията на душата“, трети — на Х. Ибсена за „Дивата патица“, четвърти — на А. Стриндберга за „Бащата“, пети — на П. Хервио за „Клеещите“ („Les tennailles“), шести — на Х. Бернщайна за „Израил“, седми — на О. Уайлда за „Жената, за която не заслужава да се говори“ и пр., като зная само навярно авторите, за които заслужава да се говори.“ (М. Арнаудов, Яворов. Личност. Творчество. Съдба. С., БП, 1961, стр. 134).

¹² Александър Паскалев — софийски книгоиздател.

на писаното от Страшимиров. Иванов отказва и това да стори, като заявява, че той не може да отговаря за онова, което пише Страшимиров, в случая трябва да се обърне към Страшимиров. Разделят се. Яворов почва да заплашва, че ще го даде под съд. Повикал го един ден в театъра и отново го увещавал да напише опровержение. Убеждавал го дори да даде драмата си в Народния театър, като му казал, че може да бъде приета. Стефан Иванов отказал да пише опровержение. Тогаз Яворов скочил и се обърнал към него разтреперан от гняв: „Ще напишеш ли опровержение или не?“ В този момент той бил толкоз страшен, че Иванов станал, отворил вратата и излязъл. . . Чувствувал върху себе си ужасния поглед на Яворов. Яворов дал под съд Страшимиров. Страшимиров се явил в съда и заявил, че в статията си никъде не е споменал името на Яворова, че в дадения случай той не е имал пред вид Яворов.* След това заявление на Страшимиров адвокатът на Яворов, разбира се, намерил, че Яворов е удовлетворен и делото било прекратено.

Така се свършила тази комедия, в която главното действащо лице е бил, разбира се, един малодушен интригант, Антон Страшимиров.

Без дата.

Едно голямо богатство на човек. Силен стремеж към душевното и в същото време твърде много физическо. Примирение на едното с другото в последните му стихотворения. Но конфликтът в по-ранните. Но конфликт без трагизъм. Като че ли живее отделно с плътта, отделно с душата. Стременията на плътта не се срещат, не се сблъскват със стременията на душата. Една страстна натура. Това, както казва Volkelt за Шопенхауера, може да се каже и за него: „Er wäre kein so voller Mensch gewesen, wenn an Stelle der Leidenschaft und Zwiespaltes Ruhe und Versöhnung in ihm gewaltet hätten.“¹³ Една цялостна натура със своите недостатъци и предимства. Една рядка, изключителна и необикновена натура. Постоянно вътрешно движение. Това е неговата характерна черта (както на Ботев); волева натура, много воля, много чувство. Постоянно възбуден; във от възбуждението и вътрешното движение за него няма живот. Емоционалност, афектираност.

Без дата. Яворов.

Твърде малко чете; способност лесно да възприема и помни дълго време. Но понеже малко чете и не следи развитието. . . Има всичката самоувереност на човек, който знае главното и не счита, че е необходимо да чете и да работи упорито над себе си. Той се чувствува винаги над всички, по-високо от всички. Ако му разправиш нещо ново из някаква литература, не проявява особен интерес (поне външен), не изучава поетите, не се занимава много с изучаване на литературата. А при това една голяма самоувереност на човек, който малко работи и малко чете и не живее твърде значителен и сложен вътрешен живот.

Без дата.

Да се разгледа произходът на стихотворението „Среднощен вихър“.

1. Преди това аз преведох на Яворов буквално от немски „Winternacht“ от Lenau.
2. Вечерта, преди да напише „Среднощен вихър“, ние бяхме заедно. Дъжд и студ. И късно вечерта срещнахме едно погребение, с музика по улица „Леге“ . . . Стихотворението на Lenau ми бе потребно за моята статия върху лириката на Пенчо.

* В ръкописа изразът е подчертан, навярно Боян Пенев предава думите на Страшимиров буквално.

¹³ Мисълта на Фолкелт за Шопенхауер в български превод гласи: „Той не би бил тъй пълноценен човек, ако на мястото на раздвоението и страстите би имало примирение и доволство.“

Без дата. Спомени за Яворова.

Яворов казваше на смях:

Много съм писал
за вила „Мисъл“,
но не съм я помирилал. . .

Искаше да каже за вилата на д-р Кръстев в Костенец, която е наречена вила „Мисъл“.

2. П. К. ЯВОРОВ. СПОМЕНИ ЗА ПОСЛЕДНИТЕ ДНИ И СМЪРТТА МУ

Септември, 1914 г.

В какво положение го намерих, след като се завърнах от Швейцария. Един следобед отидох у Владимир Василев. Отвън още узнах, че там е Яворов. Казвам на Владимир да не му обажда, че съм аз, за да видя дали ще ме познае. Влязох в стаята, ръкувах се и мълча. Той помълчава няколко секунди взрян в мене и ме познава.

Разправи ми за болестта си, показва ми очите си, като сменя черните очила, които прикриват съвсем очите му. Едното око е съвсем затворено, а другото отворено, но не съвсем. С отвореното вижда, но съвсем слабо: само очертанятия на предметите, и то ако тия очертанятия са много тъмни. Мене разпознава по-добре, понеже съм по-мургав и имам черна брада. В стаята беше и брат му.¹⁴ Едно 20-годишно срамежливо момче, което твърде много напомня брата си и по физиката на лицето, и по чертите си, тъй също по гласа и жестовете си. Като Яворов се запъва, преди да каже нещо; най-напред си отвори устата и след малко излезе думата. Ръцете му треперят. Може би това е наследствено, понеже и у Яворов е същото. Яворов изглежда не тъй отпаднал, както очаквах да го видя. Стана дума за политика. В стаята бяха още Спиро¹⁵ и Тодор Николов¹⁶. Единият предвижда, че Русия ще победи, а другият Германия. Завързват се спорове. Яворов е на страната на германофилите и постепенно (повишава тона си)* се съживява все повече. Но отново затихва. Непрекъснато пуши и с треперееща ръка дири пепелницата и слага там пепелта от цигарата си. След това се заговори за фейлетоните на Йордан Йовков в „Народ и армия“.

Владимир Василев и Тодор Николов са в екстаз, разправят ми за тях най-възторжено, понеже аз не съм ги чел още. Яворов мълчи. Тодор Николов взема от масата един пг „Народ и армия“ и почва да чете нещо от Йовкова. Прочете десетина реда: „Ето това е достатъчно, за да се види и разбере... Тук е целият Йовков...“ Владимир Василев се усмихва. На мене прочетеното не ми направи особено силно впечатление и аз казвам, че още не виждам причината на техния възторг. Яворов изведнаж с повишен тон започва да критикува: „Преди всичко не може да се каже така и така...“ Анализира един израз и се мъчи да докаже, че е безсмислен. Отново за войната, Владимир Василев говори полусериозно, полукомично за генерал Хиндебург¹⁷. Той ще направи русите на пух и прах. Владимир Василев е отчаян германofil, понеже е на нож с Тодор Николов. Пита мене какъв съм. Казвам им, че съм напълно неутрален... Гледа ме презрително. Излизаме всички на улицата на разходка. Яворов отказва да мине през главни улици, дето има много хора. Но после се съгласи. Брат му го води под ръка.

¹⁴ Атанас Крачолов.

¹⁵ Проф. Спиридон Казанджиев.

¹⁶ Тодор Николов — учител, близък приятел на Яворов и Б. Пенев.

* Изразът в скобите е зачертан.

¹⁷ Паул фон Хиндебург (1847—1934) — германски фелдмаршал, президент на Германия от 1925 до 1934 г., ярък монархист и реакционер. От началото на Първата световна война до месец ноември 1914 г. командува осма армия, а от 1 ноември 1914 г. — германския Източен фронт. От 1916 г. е фактически главнокомандуващ въоръжените сили на Германия.

Разговор: когато сме насаме; отчаян, плаче. Няма смисъл да се живее; понеже загатна, че скоро ще свърши с живота си. Готви едно ново издание на стихотворенията си, ще съдържа само около 100 избрани стихотворения. Направил е тук-там някои поправки. Показва ги. За Лора не може да говори спокойно. Очите му се насълзават и гласът му се разтреперва. Още по-неспокойно говори за следствието¹⁸. Следствието още не е привършено. Това твърде много го нервира. Той подозира, че тук има някакъв комплот против него лично; съдиите нарочно вършат това, подбудени от неговите врагове, за да го измъчват и да го сломят напълно. Така мисли Яворов. Владимир Василев ми обяснява после, че работата не е така; съдиите просто от много усърдие искат да се покажат много добросъвестни, понеже обществото е силно заинтересувано, и все не могат да дойдат до единно решение; следствието се изпраща от едно място на друго и времето минава. Яворов се бои, че могат да го арестуват; с тази мисъл той по никакъв начин не може да се примири. Владимир Василев обяснява, че ако го привлекат като обвиняем, може да го арестуват за няколко дни само. Но понеже Яворов е болен, може да прекара ареста в някоя болница. Какво от това!

Владимир Василев е убеден напълно, че в края на краищата Яворов ще бъде съвсем оправдан. Няма никакви данни, за да бъде обвинен и осъден. От всичко се вижда, че той е невинен.

Владимир Василев ми говори с възторг за писмата на Лора (когато сме насаме с Владимир); били много прости, много съдържателни и много искрени. Тя забелязва една неискреност в писмата на Яворов и това я измъчва. Запазени са около 100 нейни писма до Яворов. Дневниците ѝ е взел Дренков¹⁹ и кой знае дали са запазени.

Яворов често разправя за раните си, как се е застрелял и през къде е минал куршумът, какви повреди е направил, как са го оперирали, как са извадили куршума, какви нерви са унищожени. След това как е ходил с д-р Кръстев във Виена, какво са му казвали лекарите, как са го преглеждали. (Писмата на д-р Кръстев от Виена до мен.)

Вчера среща. 20 септември.

Получавам една записка от Владимир Василев: Яворов е много зле, мисли да се самоубие, да ида при него; Владимир не може да изтърпи повече, съвсем е нервиран. Отивам у Яворов. Намирам го сам. Питам го: къде е брат ти. Яворов е съвсем потъмнял. „Бояне... ще ти кажа... брат ми го няма... Изпратих го в Костенец при доктор Кръстев... ще се върне утре след обед... Решил съм утре да умра... утре е ден на венчавката ми с Лора... ще се венчем навеки... Моля ти се посрещни брат ми на гарата, кажи му няколко утешителни думи...“ Яворов се разплаква, мъчно му е за баща му, сестрите му. Аз се мъча да го успокоя, да го убедя да не върши подобно нещо. Не е сигурен, нали сам е изпитвал, че не е сигурно, възможно е пак да остане жив. Той ме уверява, че е взел мерки да не остане жив. Убеждавам го, че животът му не е безсмислен, че той би могъл още да работи и твори, може да се започне едно списание под негово редакция, брат му ще чете ръкописите, ще превеждаме заедно с Яворов от полски, аз ще превеждам полски стихотворения буквално, а той ще им дава стихотворна форма. Казва ми, че след няколко дни ще остане съвсем без средства. Убеждавам го, че ние — неговите приятели, няма да го оставим без средства. При това, като се свърши следствието, вероятно е Народното събрание да му отпусне пенсия. Списанието също така ще му осигури един доход. Става дума за арест. (Не вярва, че не могат да го арестуват)*. Ще прекара ареста си в някоя болница. Нищо от това. И след това ще бъде напълно оправдан.

Към 10.30 часа влезе съвсем неочаквано в стаята брат му. Той ходил в Костенец, видели се с Кръстев и веднага си тръгнал назад. Отпосле ми разправи, че подозирал брат му да има

¹⁸ Става дума за съдебното следствие, повдигнато срещу Яворов след самоубийството на Лора от 30 ноември 1913 г.

¹⁹ Първият мъж на Лора.

* Изречението в скобите е зачертано в бележките.

никакви скрити намерения... Затова побързва да се върне. Яворов е съвсем отчаян... Изпраща брат си да купи нещо, чупи ръцете си, плаче, безизходно положение... Не може да живее повече, трябва да свърши и сега брат му иде да му попречи... Казвам му, че ако прекара утрешния ден, след това ще настъпи едно постепенно успокоение, утрешният ден е за него един кошмар, от един месец всеки ден, всеки час той е мислил за утрешния ден и за самоубийство. Нека мине този кошмарен призрак. Това ще бъде кулминационната точка на неговото страдание. След това ще настъпи спадане (и в същност така излезе).

Към 1 часа след полунощ идва Владимир Василев, връща се от казиното. Излизаме на улицата. Яворов изглежда по-спокоен. Разделяме се. На другия ден рано отивам у Яворов. Хубав есенен ден. Слънце, отиваме в Борисовата градина, с нас е и брат му. Сядаме навътре на една пейка. Тихо, няма хора, топло. Прекарваме там в най-спокоен разговор до обяд. Яворов все повече се успокоява и вече не загатва за смърт и самоубийство.

Днес (22. IX), без той да знае, ще отидем (аз, Владимир и Тодор Николов) при директора на театъра (Д. Страшимиров) да го помолим да постави на сцената пиесите на Яворов, за да получи средства.

Преди това.

Една вечер Яворов идва с брат си у дома: при всички Спирос, Бела²⁰, сестрата, Сеня²¹ и пр. Разправи смешни епизоди из живота си в болницата, разправя много увлекателно, ако ги запише, ще излезе нещо интересно. Такива епизоди разправя друга една вечер у г-жа Белчева²². Когато е насаме с Владимир и мене, държи се съвсем инак, твърде рядко е весел, повече отчаян, а когато е в общество, мъчи се да изглежда бодър и весел.

ПОСЛЕДНИ ДНИ И СМЪРТТА НА ЯВОРОВ

19 октомври 1914 г.

След неуспешния опит да се самоубие вечерта срещу 20 септември в настроението на Яворов настъпи значителна промяна. Той изглежда понякога дори бодър и съвзет, не се оплакваше както преди, не подхвърляше вече никакви загадки за смърт и самоубийство. Напротив: често говорехме за литературни планове, една вечер четохме заедно стихотворенията на Словацки. Аз му прочетох и преведох *Smutnomi Boje*, *Moј Testament* и други още стихотворения. Той за първи път ги слушаше. Хареса ги много и обеща непременно да ги преведе.* Моето впечатление е, че той бе искрен, като обещава да преведе тия стихотворения, не обещаваше, за да маскира някакво решение за самоубийство. Помоли Дора да прочете някои от новите си стихотворения, но тя отказа. Тя му прочете само един свой недовършен превод на *Spiewaj, Stowicra, spiewaj* (М. Конопницка). Той хареса стихотворението и превода и даде някои упътвания на жена ми как да преведе последния куплет.

Друга една вечер Яворов бе у дома на вечеря заедно с брат си. Вечеря добре, похвали се, че отдавна не е имал такъв добър апетит. (Това бе вечерта на 13 октомври. Понеделник.) След като се нахрани, започна да му се вие свят. Той бе до такава степен слаб, че като вземаше, макар и най-малко количество храна, почваше да му се вие свят. Полегна на кушетката в моята стая и задряма. Подир малко идва Владимир Василев. Влезе и отива да се ръкува с Яворов, но той му подава ръка, без да стане, взема му ръката и не я пуца. „Целуни бе, Владе... Целуни ме по челото... моля ти се...“ Владимир, без да се наведе отгоре, със своя соннат тон: „Аз баща си и майка си не съм целувал досега, че...“ Не довърши. В стаята бяхме само тримата.

²⁰ Бела Габе — сестра на Дора Габе и съпруга на проф. Сп. Казанджиев.

²¹ Израел (Сеня) Габе — брат на Дора и Бела Габе.

²² Мара Белчева — поетеса, другарката на Пенчо Славейков.

* Б. Пенев е сложил под черта следната забележка: „Яворов сам намери, че лириката на Словацки твърде много подхожда на неговия темперамент.“

(Яворов отпочина, почувствува се отново бодър, седна на кушетката и започна да тананика някаква песен заедно с думите ѝ. Това ми се стори тъй странно и някак болно ми стана...)* Влезе Дора и съобщи, че е поканила със записка и Мара да дойде, пратила записката с Атанаса (брата на Пея). Ние с Влади се заловихме да пародираме стихотворенията на Мара и Дора. Мара отговори, че не може да дойде. Дойдоха Сея и Бела. Отидохме в гостната стая. После дойде и Тодор Николов, също и Спиро по-късно. Аз рисувах карикатури и ги изложих. Всички се смяха. Дора седеше при Яворов и му обясняваше какво рисувам и кой какво върши. (Играхме игра: един излезе, а всички останали казват по негов адрес нещо, той се връща и се мъчи да познае кой какво е казал. Яворов игра и се смя заедно с всички.)**

След това Тодор, Владимир и аз облякохме смешни дрехи (в моята стая) и се вихме в гостната, всички се смяха много, смя се и Яворов. Той разпознаваше съвсем слабо силуетите ни. Освен това Дора му обясняваше кой как е облечен. Изобщо цялата вечер той бе много весел. Но в разгара на смеха каза: „Ние много се смеем, ама да не се случи нещо лошо... преди катастрофата през онази нощ пак така се смяхме...“ Дора му каза, че човек не трябва да мисли и да очаква нищо лошо... Яворов все повтаряше: „Ще се случи нещо!“. Стояхме до късно. Към 1 часа всички гости си отидоха.

Това бе последната ми среща с Яворов, последното ни свиждане. В четвъртък вечерта идва у дома брат му малко смутен и пита, у дома ли е Яворов. Казвам му, че не е идвал. Той го дирил на много места, но не го намерил, стаята му заключена, чукал, никой не се обадил, били заедно до 4.30 ч. след обяд, пили заедно кафе; Яворов настоятелно прашал брат си в университета на лекции. Казал му да купи хартия за писма, за да пише на сестрите си. Казал му още в 6 часа да иде в гостилницата, там ще се срещнат на вечеря. Брат му излязъл, без да подозира нещо. Отишел в гостилницата, няма го, дирил го в къщи, заключено, дирил го у всички негови приятели — напразно. Пратих го да иде и у Паскалев. Той отиде, но след малко се връща, сетил се, че Паскалев е заминал за Самоков. Сетил се още да погледне през ключалката. Видял, че ключът е в ключалката; значи отвътре е заключено... Аз изтръгнах. Разбрах каква е работата. Пък и Атанас бе твърде изплашен. Той съобщил това и на Владимир Василев. Излизаме двама и тръгваме към Владимирови: срещаме го на улицата, той предлага да повикаме и Т. Александров (един македонец), за да отворим заедно вратата. Отиваме у Т. А. Прозорецът на стаята му отворен. Мислим, че го няма в къщи. Влади предлага да го дирим другаде. Казвам, че ние и сами без Ал. можем да отворим вратата. Отиваме в квартирата. Хазайката и квартирантите изплашени. Чукаме силно на вратата. Никой не се обажда. Решаваме да влезем в стаята през съседната стая, двете стаи се сношават с врата. За щастие тази врата се оказа отключена. Махваме гардероба пред нея и Атанас хваща дръжката на вратата да отвори, но цял разтреперан, вратата не се отваря. Хващам дръжката и натискам. Сетих се, че вратата не се отваря, понеже там е кушетката от стаята на Яворов. Натисвам по-силно, вратата се отвори и аз виждам насреща си страшното лице на Яворов.

... Беше лунна нощ, лицето извърнато срещу прозореца, осветено от лунната светлина... Зад мене бяха Атанас, Владимир и един от квартирантите. „Тук е...“ извиквам и чувствавам как гласът ми трепери. Отивам при Пея, бутам го „Пейо, Пейо...“ и усещам, че тялото му е студено. Запалиха електрическата лампа и виждам Пея в това положение: Легнал на кушетката, главата му наклонена наляво, очите затворени, дясното ухо пълно със съсирена кръв. Дясната ръка сложена върху корема, а до нея сложен върху корема един голям револвер. Лицето не изразява никаква особено силна мъка. Познава се, че е умрял моментално, никакви конвулсии не личат. Краката никак не са изкривени. Лявата ръка малко отпусната надолу. До нея стол, а на стола сложена чаша; на дъното някакъв бял прах. На масата едно писмо затворено (за Атанас) и две записки: да се измие чашата, понеже е пил отрова от нея, молба до следователя да не му се прави аутопсия, иска прошка от хазайката и съквартирантите, задето им причинява неприятности.

* Изразът в скобите е поставен под черта от Б. Пенев в бележките.

** Пасажът е сложен под черта от Б. Пенев.

Окачил е на един стол палтото и жилетката си, останал е по горна риза, яка, вратовръзка. Върху масата са сложени черни очила, една кутия отворена папириси, бели листи... Нищо по-ужасно не съм виждал през живота си. Стоим сковани на местата си и трима. Атанас се мъчи да се сдържи, но трепери цял. Пращам за следствените власти. Явяват се стражари, отиват си, явяват се други стражари и те си отиват, идват нови... Минава полунощ. Никакъв следовател не идва... Казват ни, че ще дойде заранта. В стаята остана един стражар. Излизаме на улицата да намерим Александров. Няма го... връщаме се. Стражарът на улицата, заключил стаята. Към 2 часа след полунощ си отиваме. Атанас отива у Владо. Цяла нощ кошмар. Все това лице пред мен... На другия ден (петък) приготвление за погребение. След тичане на Владимир следствените власти едва се съгласяват да не правят аутопсия. Едва се съгласяват духовните власти да бъде погребан в гробищата. Искаме да оставим тялото в черквата „Св. Георги“. Духовните власти не позволяват това. „И без това направили голямо снисхождение...“ Хазайката и квартирантите не са твърде доволни, дето тялото ще остане и през нощта там. Нови постъпки пред духовните власти и най-сетне късно вечер се съгласиха тялото да пренощува в „Св. Георги“. Трябва да се определи място за гроба. Яворов иска да бъде погребан до Лора. Отиваме късно вечерта на гробищата. Владимир, аз и Тодор... Искаме място при гроба на Лора: не дават, не може по никакъв начин, там няма място.

След това отиваме Владимир, аз и проф. Шишманов у Рача Славейков²³. Молим го да ходатайствува пред М-те Каравелова²⁴ Яворов да бъде погребан до Лора, на същото място, което М-те Каравелова е откупила до гроба на Лора. Мястото е широко, ще побере един гроб. Р. Славейков изведнаж почва да говори възбудено, гневно и злобно: „Това не може да бъде никога, при никакъв случай, даже и дума не може да става! Аз съм убеден, че М-те Каравелова няма да позволи такова нещо. Не трябва дори и да се пита. Пък и моето лично мнение е, че такова нещо по никакъв начин не трябва да се допуша. Господа, моето дълбоко убеждение е, че той е убиецът... той е застрелял Лора, понеже е искала да иде в Paris, като е викала и него... Господа, представете си човек, който иска да се самоубие, ще има свой собствен револвер, няма да иде да взема револвера от джоба на друг... Яворов е убиецът, това е моето най-дълбоко убеждение...“ Без да се опитваме да разубедим този озлобен човек, ние си отидохме. На другия ден рано с Владимир сме на гробищата. Разправяме се с надзирателя на гробищата, молим го, увещаваме го, най-сетне се съгласява да отстъпи съседното място до гроба на Лора... В 11 часа преди обяд около „Св. Неделя“. Аз държах реч. Говорих за жестокото отношение на нашето общество към Яворов. Мнозина недоволни след това. След мен един младеж декламира откъслек от стихотворението „Нощ“ — там, дето поетът говори за гроба си и сълзите на майката. Черквата препълнена. Повечето млади хора. От университетата са: проф. Милетиц, Шишманов, Михалчев, казват, че Младенов бил там (не го видях). На път към гробищата. Кирил Христов недоволен, задето в речта си споменах, че през деня срещнах български писател, който ме уверява: самоубийството на Яворов не прави на никого впечатление.²⁵ Не

²³ Рачо Славейков — син на Петко Рачев Славейков, близък приятел на семейство Каравелови.

²⁴ Екатерина Каравелова — майката на Лора.

²⁵ И по-точно Боян Пенев казва следното: „Вчера аз срещнах български писатели, които се смееха, като говореха за неговата смърт, като ме уверяваха, че това никому не прави впечатление; казваха ми още, че дори не заслужава да се говори за него. Тук има една безгранична тъмна злоба. Това бе вчера, това е и днес.“

Но ще минат тия хули и клевети, тъй щедро сипани върху този мъченик. Потокът на времето безследно ще ги помете. Ще мине това поколение, ще дойде друго, на което неговата смърт и неговият гроб ще говорят по-инък, не така, както са говорили на нашето жестоко време. И едва тогаз ще се разрасне плодоносното семе на неговата чиста поезия; тогава ще бъде по-тихо и... * които се вслушват, ще доземат по-ясно неизвестните звуци на неговите песни. Той ще бъде ценен, славен и обичан, но не през нашето, а през едно друго, по-далечно време, от едно друго поколение. Ще бъде обичан не от малцина, а от мнозина.

Никой не ще хвърля тогаз камък върху неговата светла памет, защото всички ще видят и ще познаят у поета онова безгранично, велико страдание, за което нашето време бе спяло.

* Поради крайността на съкращението не разчетохме думата.

заслужава да се говори... Кирил е недоволен, понеже с това се хвърля хула върху българския писател... Казвам му, че не съм крив за това аз и че истината не трябва да се крие нито в черквата, нито вън от черквата. На гробищата държи реч: Кирил Христов и Матов (говори не свързани думи и глупости...), говори на полски с чувство Jan Gregocrewski...²⁶

На погребението освен брат му (от роднините му) бяха двете му сестри и зет му. Множество венци, много хора. Преди погребението попитах Матов (председателя на македоно-одринската организация) защо не присъствуват македоно-одринските братства със знамената си? Той ми отговори: „Това е невъзможно по политически съображения...“ Изобщо македонците взеха твърде слабо участие в погребението...

Некролози имаше: 1) от приятелите му, писан от Владимир Василев; 2) от македонската организация; 3) от писателския съюз — констатира се само смъртта, писан от К. Христов; 4) от студентите-литератори, писан с чувство.

СЛЕД СМЪРТТА МУ

Че действително Яворов е имал намерение да умре: мисълта за смъртта проникна у него през последно време.

Твърде често си спомня за миналото, обича по цели часове да разправя за детинството си, Чирпан. В родителската къща: хубави чисти спомени и за делийското минало. Една вечер у дома с брат си на вечеря. Той ми каза: „Аз обичам твърд глас, той ми напомня миналото...“

Понякога проблесва у него една дълбоко мистично-религиозна мисъл. Една вечер у дома ужасно го болеше главата: Д-р Кръстев, Белчева и др. Един негов монолог за смъртта и за душевния свят. Всички мълчаха и слушаха. Чувствувахе се, че този човек се откъсва от този свят и мисълта му е в един друг свят. Понякога казваше нещо много дълбоко, прочувствено, осмислено, преживяно! Имаше (дори във външността му) нещо тъжно у този човек! За оплакване... Той чувствувахе, че не е вече същият.

Неговите съдии ще могат сега спокойно да затворят книгите на своите закони, без да късат несвършената си присъда. Защото поетът осъди тях със съда на смъртта. Осъди ги за вечни времена, преди те да осъдят него.

А ние, неговите приятели, нека бъдем бодри, за да довършим онова, което той ни възлага в предсмъртния си час — нека се противопоставяме, докато сме живи, на онези черни клевети, в които отровиха последните му дни. Нека всеки от нас има моралния кураж да каже онова, в което дълбоко е убеден: — Това беше един велик мъченик, който страдаше не поради своя, поради чужда вина. В гроба поне нека намери покойствието и тишината, за които бленуваше. Между нас не можа да ги намери.“ (Арх. БАН, инв. № 956)

²⁶ Ан Гжегожевски — полски писател, филолог и ориенталист, живял в България. В своето слово той между другото казва: „Съдбата на Македония и тая на Полша е една и съща. Пред гроба на бореца за свободата на Македония поета Яворов аз казвам, че голяма е загубата с неговата смърт както за България, тъй и за поробения полски народ.“

НЕИЗВЕСТНИ СПОМЕНИ НА БОЯН ПЕНЕВ ЗА ЯВОРОВ

Иван Сарандев

В едно писмо до Боян Пенев от 11 септември 1912 г. Яворов пише: „Крайно недоволен от твоята статия не съм бил, разбира се, и особено доволен не бях. Но в твоята искреност — и в твоето приятелство — не съм се съмнявал никога.“ Тези думи на поета си струва да се припомнят, когато сме изправени пред равносметката на едно приятелство, продължило близо осем години. Преминало през превратностите, които личната съдба на всеки един от тях поднася, усложнявано от грубостта на литературните нрави на времето, тяхното приятелство в последна сметка се издига над всичко, преодолява инерцията и случайността на всекидневието, злословието на противниците, малодушието на приятелите. Спомените на Боян Пенев са убедителен документ за това.

Боян Пенев не е сух и педантичен регистратор на случки и събития; той винаги и навсякъде изявява активното си отношение към личността, която характеризира, като придружава характеристиките си с една безопадна обективност; обективност без условностите на благоприличието и предразсъдъците. На този етап за него са важни фактите и той ги фиксира. Как по-нататък ще бъде използван биографичният материал, личните впечатления — това е отделен въпрос, останал за съжаление без отговор. Смъртта не му дава възможност да се върне и използва своите записки и бележки. Такава е съдбата на спомените му за Пенчо Славейков, д-р Кръстев, Вазов, не прави изключение и оставеното от него за Яворов.

Но спомените са един литературно-исторически факт със значение, което не се изчерпва с една двустранна характеристика: на Яворов и автора им; на места те прерастват в забележителна характеристика за литературните нрави на епохата.

Бих отбелязал специално езика на спомените: пестелив, предметен, точен, на отделни места, например при описанието на обстановката при самоубийството, разказът прераства в пълноценна белетристика. Като се придържа стриктно о фактите, авторът последователно и настойчиво се вглежда в духовния свят на своя приятел, отбелязва отделни детайли в поведението му, заостря вниманието ни върху черти от характера му, които изграждат доста пътен духовен портрет на Яворов. Този портрет наистина не е всеобхватен, на места може би е едностранчив и субективен, но в последна сметка тази субективност е неизбежна, където се срещат две ярки личности, два характера.

Спомените се съхраняват в БАН в архива на Боян Пенев, фонд № 37, инв. № 942 и 943. Дешифрират се за първи път.

1. СПОМЕНИ ЗА ЯВОРОВ

Запознанство в Борисовата градина. Заедно с Кръстев и Спиро. Срамежливост. Аз в кръга на „Мисъл“. Той се завърнал от Napcy.¹ Една утрин у Кръстев. Яворов и тютюна. Весели разговори из пътя.

Друга среща. В кафене „България“. Разговор за женитба. Аз в Мюнхен. В София. Среща.

В „Червения рак“ една вечер. За литературната критика. Неговите спомени за Вазова. Как откраднал една негова сбирка. Как преписал едно негово стихотворение с френски букви и го пратил на любовницата си, още дете.

Друга една вечер в „Червения рак“. При нас Григор Чешмеджиев. Заедно на кафене „Македония“. Отвън на една маса. Разказва за първото стихотворение: „Жив е той, жив е“. Като го декламирал, паднал в яхнията. Бой.

Друга среща. Разказва за ученичеството в Пловдив. Как живял с хазайката си като ученик от IV клас. Как развивал темите на съучениците си за тютюн — „супостата“ и Плачков². .. за описание „На Бунарджика“. Една паметна нощ. От гостилница „Балкан“ — на сладкарница. Към двореца. В следите на две „нощни пеперуди“ с едно кученце. Към Борисовата градина. Мисията не се увенчава с успех... Оттам назад из софийските улици. Разговор за мистичното и фатализма. Разказа за духа на Димитър Димитров. До черквата „Св. Крал“. До една акация той цитира из библията „Песен на песните“. Разправя съдържанието (циничен момент от съдържанието) на някакъв френски роман. Сбогувам се при ъгъла на Борисовата градина. Късна нощ.

Разходки към Борисовата градина. Едно дълго и широко съждение за щастието.... Друга разходка: разсъждение върху поет и художник. Яворов за Кръстева, Пенча и П. Тодорова.

21. X. 1907 г.

Снощи. Среща към Борисовата градина. Как той мислел да ме върне назад. Момчето с писмото при руската пекарница. Яворов черпи в бирария „Батемберг“. Писмото на онази жена, за която той върши толкоз престъпления. Сега щяла да почне трагедията, разкаянието. Отдавна очаквал това писмо. След това по улицата. Обикновен наш разговор за душата изобико и нашите души... Неговата изповед: един стремеж да се преструва и да се скрива постоянно... Имал едно желание да ме измъчва..

В същност Яворов снощи беше с мене прекалено откровен. Без сам да се досети, че разкрива дори и гънките на душата си, детайлираше, нюансираше своя портрет. Разкриваше ми понякога най-нахалните, най-циничните страни на своята душа, което го прави пред мене понякога нетърпим. Казвам му, че най-важното, което му липсва, е: свежестта във впечатленията; свежест чувствена. Колкото и да бил скритен, все пак на едно място той бил до безобразие откровен: в стихотворенията си.

25 срещу 26 (Димитровден) X. 1907. Една вечер у Яворов.

Джезве, чаша и прочие. Кафе и захар, спирт, какао. Топла печка у Яворова. Разговор и кафе. Четене на френски стихотворения. Дора Габе. Другата жена, която той сега обича и от която очаква писмо... онези стихотворения.

Аз: моята душа като нещо, което ще живее след столетия, много по-съвършена, по-цялостна, по-хармонична. Тя ще даде... на всички онези мелодии, които звучат сега в душата ми, които аз не мога да доловя, на всички онези образи, които се мяркат пред мен като мъгляви

¹ През 1906 г. Яворов бил командирован във Франция, Париж. Той обаче прекарва няколко месеца в Нанси и се завръща в България през април 1907 г., когато навярно е станала и първата среща между него и Боян Пенев.

² Иван Пеев Плачков — учител на Яворов по български език в Пловдивската гимназия. Голям ревнител за чист български език.

призраци... Нашата душа като вечност, като възраждаща се душа. Един момент: когато моята душа ще застане пред моя гроб. Пред кръста на моя гроб, като символ на възрождение...

Това говорих аз на Яворов, опрян на печката, а той стоеше прав срещу мен с малко приведен врат.*

31. X. 1907. Една вечер у Яворов.

Кафе. Разговор за българската литература: Пенчо Славейков като поет, който се е изказал. Кръстев: развитие на нашата литература и народното творчество. Каква цена представлява за това развитие нашето народно творчество и как трябва да се разбира мисълта да се отрази националната душа в българската литература. Моята мисъл за развитието на нашата поезия: ценни и съдържателни индивидуалитети... Нашето бъдещо списание: нова струя в литературата. Вазов: Яворовите симпатии. Нашето намерение да идем един ден двама на гости у Вазова.

Яворовите песни: дневници, писма и пр. По какъв начин са написани тези стихотворения. Едно стихотворение, написано на гърба на едно любовно писмо за 5—6 минути. Един действителен любовен роман, който може да се проследи в тези стихотворения. Спомени за госпожата, която едно време била госпожица на 16 години. Една илюстрирана картичка. Яворов ми чете много от стиховете си нея вечер, с особен тон и вдъхновение. Повечето от тях знае наизуст, също и цели места от спомените си. Неговите цинични коментари тук-там. Например: „С този стих съм искал да загатна за онази работа...“

1. I. 1908 г.

Как посрещнахме с Яворов новата година. Към 7 часа отидох в „Балкан“ (гостилницата), за да го взема и да излезем двамата. Намерих го с една госпожица; една от онези, с които той често си прекарваше времето. Когато ме видя, не му стана особено приятно. Държеше се някак студено, пресилено. Не рачи да ме запознае с госпожицата. Постояно около 20 минути, изих един шприц и станах. Стана и той и ме отведе малко настрана.

— Прощавай... виждаш каква е работата. Страшно бих желал да посрещнем заедно новата година, но...

— Нищо, нищо, гледай си работата. Аз съм канен у едно семейство и след малко ще бъда там. (Аз го излъгах.) Но знаеш ли какво... Днес се видях с Минка³ в клиниката. Да бих могъл да ти предам някак впечатлението си... На лицето му тутакси западна една тъмна сянка. Любезността му, тъй фалшива понякога, изчезна съвсем.

— Минка? Кога? С кого?

Разправих му надве-натри, взех си сбогом и си излязох. Отидох у дома. Съвсем сам. Към 10 часа си лягам и вземам „Пап“ (Hampun) да чета в леглото. Някой тропа навън. Излизам съблечен — Яворов. Чака ме с шейна. Влезе в стаята ми, докато се облека, и ми разправи набързо, че шом съм му поменал за Минка, изчезнало апетитното му настроение, станал хладен към госпожицата, ходили на една вечеринка, но не го свъртало, разделили се с госпожицата твърде сухо и право у дома. Накара ме да му разправа по-подробно за срещата си с Минка (През деня след обяд ходихме с доктор Кръстев в клиниката на Сарафов. Тя се показа от една врата бледна, отслабнала, неглиже, с вдигната яка, която държеше с една ръка, а с другата дръжката на вратата...)

Отидохме у него. Една изповед за нея и другите жени. Как той понякога я забравя, за да не смути насладите си. Но един спомен за нея е в състояние.... До 12 часа у него. След това в кафене „България“. Коняк. На нова година първите чаши бяха чукнати и изпити за тяхно здраве... Той беше твърде доволен от това посрещане на новата година и постоянно ми благодареше, задето съм му напомнил за нея и съм станал причина да посрещне нова година с чисти помисли. Седяхме до 3 часа заедно. След това се разделихме.

* Тази фраза е прибавена допълнително от Боян Пенев, а може би и по-късно.

³ Мина Ю. Тодорова — сестрата на Петко Ю. Тодоров. По това време тя лежи в частната клиника на д-р Стефан К. Сарафов.

11. I. 1908 г. Яворов и аз.

Нашите отношения изобщо помежду ни. Особености в „сърдечните теории“. Моята „тя“ и неговата „тя“⁶. Но никога не е играл еднаква роля, а всякога ги разменяме. Когато той е Мефистофел, аз съм Фауст, и обратно. Често отива до цинична откровеност, а това не ми се харесва твърде. Всеки може да бъде циник. Често обича да се лъжем взаимно. И неговият и моят външен живот е твърде беден. Едва ли през месеца ще се случи нещо интересно за разказване. Никакви приключения, случки, защото и двамата живеем сами; аз се срещам само с него и той само с мене. И за да разнообразим темите на разговора си, често измисляме и се лъжем. И тъй изкусно се лъжем, че и двамата вярваме лъжите си. Веднъж му разправих, че идвал у дома бащата на Невяна, че съм водил разговор за моите отношения към Венетка*, че аз съм се държал много хладно... Той постоянно ме пита имам ли писмо от Русе. Мене ми дотегна да му отговарям, че нямам. Взех та написах едно писмо с преправен почерк и когато ме попита получих ли писмо, показах му го. Прочетох му дори няколко пасажа и той дълго мисли и се мъчи да ми изтълкува смисъла на няколко реда... аз го уверявам, че не мога да ги разбира... Седиме в кафене „България“, той ми шепне своите интимни истории (уверен съм, че половината от онова, което ми разправя, е лъжа, обаче никога не изразявам съмнението си, пък и не искам да се съмнявам). След това и аз правя същото на свой ред, прием капуцинер и се лъжеме взаимно... Най-сетне, когато истината е тъй прозачна и нервираща, защо да се не лъжем, когато лъжата е тъй поетична и изразява всичко онова (тъкмо онова), което желаем, и то тъй като че ли вече се е сбъднало. Защото като се повтори една лъжа няколко пъти, аз почвам да вярвам, че е истина.

1. II. 1908 г.

След вечерята в гостилницата. В Борисовата градина. Разговор. Яворов ми съобщи една тайна (!). Мисли отново да вземе участие в македонските работи. Аз го съветвах да се откаже веднаж за всякога от македонствуване. Питам го познава ли той добре с какви хора се работи заедно, познава ли той новите условия на борбата. Той поддържа възгледа, че не трябва да се игнорира помощта и участието на българското правителство в македонското дело. Македонската организация и българското правителство при известни условия и случаи трябва да работят заедно. Само че организацията не трябва да стане оръдие на правителството.

След като говорихме дълго върху македонските работи, след като се помъчих да го разубеда да се освободи от тази мисъл, сложих въпроса във връзка с неговата литературна дейност. „Аз мисля, рекох му, че в теб има някаква стихия, която те блъска насам натам и те води към един край, дето да си строшиш главата. В теб има един тъмен, несъзнат вътрешен стремеж да си строшиш по някакъв начин главата. Нима интересите на българската литература стоят по-долу от интересите на македонското освободително дело. И как мислиш ти: Да би могъл да работиш с по-голяма полза, дали за създаването и укрепването на една нова култура или за преуспяването на македонското дело. Въпросът не е тъй лек и най-малко ти трябва да гледаш на него нехайно и повърхностно. Защото ти имаш отговорност и задължение не спроти околните си, а спроти себе си и спроти онова дело, което си почнал и не си довършил. Щом ти досега не си сраснал с интересите на нашата литература (като казвам „интересите“, не разбирам, че ти трябва да се стремиш да създадеш слава и име на нашата литература; ти трябва да се стремиш, след като си прозрял дълбоко в душата си, да изчерпиш колкото е възможно един по-голям размер от това съдържание, да го превърнеш в творения, които да бъдат елемент за духовната култура не само на едно поколение). Щом досега не си почувствувал напълно твореца, можеш ли да вярваш, че ти е подадено да вършиш една работа (като македонствуването), в която си вложил много повече амбиция, много по-малко енергия, повече интимни преживявания. Излиза, че нито първото, нито второто е твоя стихия. Особено второто.“

* Поради крайно съкращение думата не е разчетена със сигурност.

⁴ Става дума за Невяна (Венета) Касърва от Русе.

⁵ Мина Тодорова.

Той отговори: „Ти имаш право. Аз не съм сраснал с интересите на българската литература. Аз никога не съм се чувствувал български книжовник и изобщо не съм чувствувал поетическото творчество като главно мое призвание. Ти си прав донейде, като мислиш, че в мене има някаква стихия, която ме подтиква да си строша някак главата.“

Аз: „И знаеш ли, ако човек вземе да разгледа сравнително твоето дело, ще трябва да изгради цената на едното върху обезценяването, обезначаването на другото. Нима един бъдещ ценител на делото ти (ако ти се впуснеш в македонствуване и пренебрегнеш творческите си интереси) няма да бъде донейде прав, ако заключи, че за да се впуснеш в македонствуване или работи, които са далеч от призванието на един художник, ти ще трябва да си почувствувал преди това едно обедняване в творческите си ресурси, едно отслабване на творческите импулси на творческата душа. . . (Тази моя мисъл никак жегна Яворова. . .). Днес мнозина говорят и мислят за Ботева, че ако не беше го пронизал куршума, ако беше останал жив, той щеше да стане един велик български поет. Аз се съмнявам. Ботев като поет едва ли би достигнал една висота, по-голяма от онази, която е отразена в творенията му. Всеки рано или късно отива там, дето трябва да иде. (Мисълта на Гете за демоните, които преследват всеки необикновен човек. В Екерман. След като е извършил своята мисия).

6. III. 1908 г.

... Наистина с Яворов често се срещахме, но едва ли някаква дълбока дружба ни свързва. Яворов е едно голямо чувство. Всичко у него е стихийно и първично и неговата жизнена енергия не се изразява като съзнателна, просветлена воля, а като органическо желание, на което той безропотно се подчинява. Той е мрачен. (Като недостатък аз съм доловил същото това у себе си и ето защо)* общуването с Яворова не ми доставя никаква особена приятност. Сетне: той е щиник, а щинизмът ще убие всяка наивност у него

29. V. 1908 г.

Привечер излизам към Борисовата градина. Ако срещна Яворов, скитаме заедно до 11—12 часа по улиците, сладкарниците и градината. Приказваме само за жени и за Македония.

26. VII. 1908 г.

От няколко месеца насам Яворов работи в редакцията на „Илинден“⁶, в македонската организация. Твърде активно участие: пише уводни статии, заседания и пр. Почти всичкото му време отива подир вестника и по работата на организацията. Казва, че от нова година не е написал нито едно стихотворение; писал е македонски спомени тази година. Една интимна изповед: недоволства от работата, в която е ангажиран; главната причина, която го е накарала да работи за организацията, е да си изкара хляба.

Снощи четохме френски стихотворения от Samain, Maeterlink, Verhaert и пр. Не може да ги превежда лесно. Не обича да чете стихотворения. Да се редактира списание в Солун. „Млада България“ в литературата: нова посока, едно решително откъсване от „Мисъл“.

8. IX. 1911 г. Яворов

Не търпи критика; щом почнеш да критикуваш някое негово произведение, захваща да се нервирва, да се дразни и да губи нишката на мисълта си и да дири аргументи, с които да ти се противопостави. Обикновено тия аргументи се дирят в дадения момент, по-рано не са мислени, не са дирени. Те са нови и за Яворов; колкото повече се мъчи той да бъде убеден

* Изразът в скобите е задраскан.

⁶ През м. март 1908 г. Яворов напуска Народната библиотека и през май влиза в редакцията на в-к „Илинден“ — орган на Македоно-одринската революционна организация. През август същата година постъпва отново на служба, този път като драматург на Народния театър, защото се убеждава, „... че със свободно писателство не се живее“.